

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Groothedde, M.

Citation

Groothedde, M. (2013, February 14). *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. *Zutphense Archeologische Publicaties*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

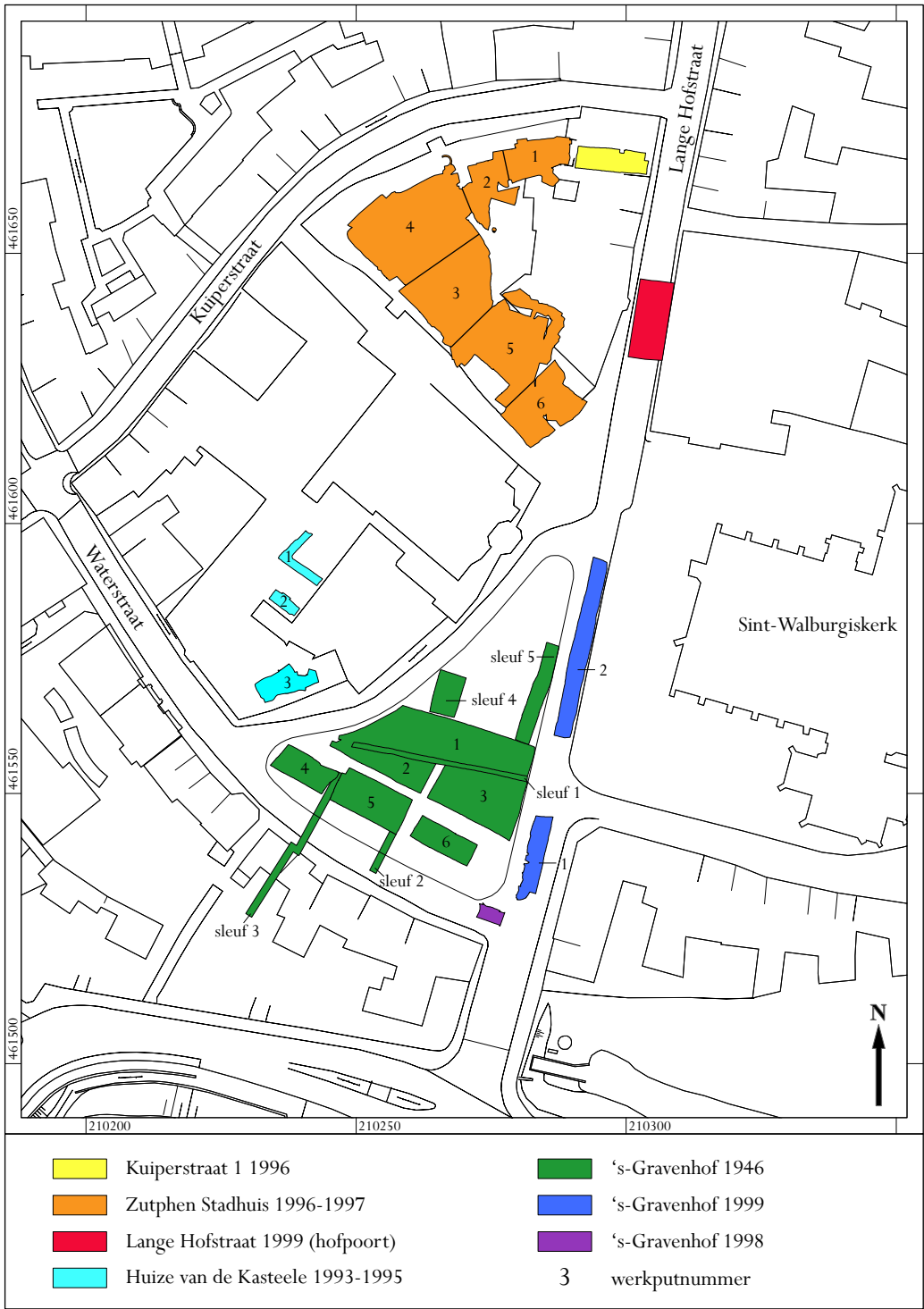
Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

5 De betrokken opgravingen

Aan dit onderzoek liggen vier veldwerkperioden ten grondslag, te weten de pleinopgraving 's-Gravenhof 1946, de opgravingen in het kader van de restauratie en nieuwbouw van Huize van de Kastele (1993-1995), de opgravingen in de bouwput van het nieuwe stadhuis (1996-1997) en de rioolvervangingen op het plein 's-Gravenhof (1998-1999). Hieronder wordt in kort bestek de aanleiding tot en het verloop van deze onderzoeken behandeld.

5.1: Overzicht van de betrokken opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof.

5.2: De adellijke winterhuizen Huize van de Kastele (links), Hof van Heeckeren (midden) en Oude Hof van Bronckhorst (in de opgraving, rechts) ten westen van het plein. Hier vonden tussen 1993 en 1999 diverse grote en kleinere opgravingen plaats.

5.1 's-Gravenhof 1946

De opgravingen op het plein 's-Gravenhof zijn vanuit een zuiver wetenschappelijke nieuwsgierigheid ondernomen. Terwijl de stad voor een groot deel in puin lag als gevolg van de bombardementen en de bloedig bevochten bevrijding ondernam het Rijksbureau voor de Monumentenzorg een echte stadskernopgraving van behoorlijke omvang op het niet door bodemingrepen bedreigde plein. Aanleiding was de aloude vraag of het hof van de graven van Zutphen op het plein had gelegen of onder het gebouwencomplex van Huize van de Kastele. De toen nog jonge onderzoeker J.G.N. Renaud (zie afb. 1.5 en 1.6) werd als opgravingsleider op het project gezet, daarbij geassisteerd door J.Ypey, die vooral in de tweede helft van de veldcampagne als veldtekenaar optrad. De problematiek van vroege kastelen intrigeerde Renaud destijds al zeer. Toen het onderzoek na de eerste zoek sleuven behoorlijk complex bleek werd A.E. van Giffen als supervisor van het onderzoek aangewezen. P. Glazema was in de eerste en laatste fase van de opgravingen ook bij het onderzoek betrokken. Tussen Renaud en van Giffen boterde het niet bepaald evenmin als met Glazema. Er speelde toen een interne strijd om de archeologische 'macht' binnen het Rijksbureau die zou resulteren in Glazema's benoeming als eerste directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Naar Renauds eigen zeggen werd hij door zijn meerderen van de ene naar de andere opgraving in den lande opgejaagd.⁷⁷ Een aardig detail is dat Van Giffen bijzonder in het plein te Zutphen geïnteresseerd was omdat hij er drie jaar op het Gymnasium had gezeten (1896-1899, het huidige pand 's-Gravenhof 5). Het was min of meer zijn schoolplein geweest. Uit de dagrapporten blijkt dat hij regelmatig de opgraving bezocht heeft (zie afb. 1.5).

⁷⁷ Renaud heeft een uitvoerig interview gegeven over zijn ervaringen in deze periode voor Radio Gelderland op 13 september 2006 en hij vertelde ook buiten dit interview om veel over de onderlinge verhoudingen van de na-oorlogse onderzoekers.

5.3: Het Gymnasium, 's-Gravenhof 5, waar Albert Egges van Giffen tussen 1896 en 1899 naar school ging. De foto dateert uit die tijd.

Als veldtechnicus was G. Plug actief. Hij had de dagelijkse leiding en hield de dagrapporten bij.⁷⁸ Plug was op zijn veldtekeningen en profielen schaars met informatie en veel vondstnummers ontbreken. Het was vooral Renaud die regelmatig een vondstnummer op de tekening noteerde. Later nam Ypey het tekenen over en de tekeningen zijn vanaf dat moment opmerkelijk beter beschreven. Verder werd het team aangevuld met vier tot soms twaalf grondarbeiders. Het werk werd handmatig uitgevoerd. Op 12 juni 1946 werd begonnen met de aanleg van een oost-westgerichte zoeksleuf over het plein (zie afb. 1.5). Daarna volgde de aanleg van in totaal zes werkputten van wisselende omvang, twee werkputachtige sleuven in noordelijke richting en een profielsleuf in zuidelijke richting. Had men in de eerste werkputten (I-III) nog tijd voor zes onderzoeksvlakken, de werkputten IV-VI en sleuf 4 en 5 moesten het met twee tot drie vlakken doen. Op 16 oktober 1946 werd het veldwerk op het plein gestaakt. Glazema zette het onderzoek voort met een opgraving op de Groenmarkt. De documentatietekeningen (1:40 naar Gronings gebruik) zijn opmerkelijk gedetailleerd, vooral Ypey's tekeningen. Er is bij de uitwerking wel een flinke schaalfout ingeslopen die zijn weg vond in de publicatie van Renaud in 1950. Hij publiceerde 'zijn' palts als een gebouw van 31 x 10 meter. In werkelijkheid (zo blijkt uit de veldtekeningen en de recente georeferentie) mat zijn palts 36 x 12,5 meter. De te kleine afmeting van de palts ging tot 1999 een eigen leven leiden in de literatuur.

De vondstadministratie van de opgraving is erg beroerd. Volgens Peter Bitter zouden slechts 36 van de 105 vondstnummers op de tekeningen terug te vinden zijn.⁷⁹ Dit blijkt mee te vallen. In totaal zijn 70 vondstnummers op tekening teruggevonden, maar inderdaad ontbreekt een deel van de vondstnummers in de dozen en staan niet alle (wel bewaarde) vondstnummers op de tekeningen. Het merendeel van de vondstnummers heeft betrekking op de houten voorgangers van het tufstenen gebouw. Er is weinig materiaal aan de tufstenen fase toe te schrijven en het grootste deel ervan dateert na 1200 en is afkomstig uit de gebruiks- en sloopfasen van het gebouw in de late middeleeuwen. De opgraving kreeg de code ZP.

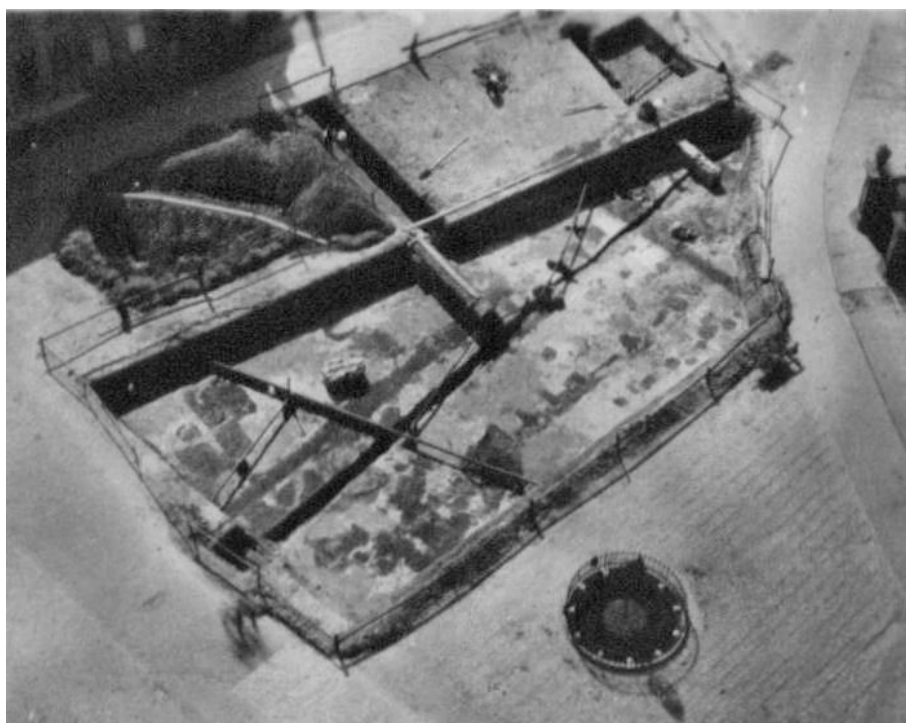
⁷⁸ ROB-archiefcode 1994-270-1.

⁷⁹ Bitter 1983, 39.

De opgraving werd in 1950 door Renaud in grote lijnen gepubliceerd in het bulletin KNOB 6, jaargang 3, aflevering 1: *De onderzoeken op het Gravenhof te Zutphen*. 15-33. Gemeentearchivaris mevrouw M.M. Doornink-Hoogenraad leverde een historische beschouwing op de vondsten in een aanvullend hoofdstuk *Het Gravenhof te Zutphen*. 34-39.

De palts heeft daarna de gemoederen flink beziggehouden. Vooral sinds 1982, toen Peter Bitter de palts nog eens onder de loep nam.⁸⁰

Er volgden historische beschouwingen van Paquay (1988), Lensen (1991), Bastemeijer (1999), Harenberg (1999, 2003), Van Winter (2002) en Jongbloed (2006, 2010). Op archeologisch gebied heb ikzelf in 1991 en 1992 een bijdrage geleverd en een tweede houten zaalfase betoogd die in de 10^e eeuw gedateerd moet worden. Toen tussen 1995 en 1999 aanvullende delen van de tufstenen aula werden aangetroffen kwam er ook een archeologische publicatiestroom van korte opgravingsverslagen en algemene artikelen over de status van de Zutphense palts op gang.⁸¹

5.4: De opgraving van 1946 vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk. Te zien zijn de sporen van de houten zalen in vlak F van werkput 1, 2 en 3. Zie ook afb. 5.6.

5.2 Huize van de Kastele

Dit adellijke winterhuis aan het plein ('s-Gravenhof 6) is oorspronkelijk gebouwd in 1571 (dendro-datering) als burgerweeshuis na de schenking van de grond en de financiële ondersteuning van koning Philips II, die als graaf van Zutphen eigenaar van de grond was. Het weeshuis vertrok in 1664 naar een nieuwe locatie aan het Hagenpoortplein en het huis aan de Gravenhof werd particulier bezit en ging als adellijk winterhuis dienen. Na de grootschalige verbouwing van 1733 kreeg het huis, met koetshuis, monumentale hekwerk en paviljoens min of

⁸⁰ Bitter 1983a; Bitter 1983b.

⁸¹ O.a. Bastemeijer & Groothedde 1999; Groothedde 2004c; Van Winter 2002; Jongbloed 2006; Groothedde 2006.

5.5: De interpretatie van de sporen van de tufstenen aula zoals die door Renaud in 1950 is gepubliceerd. De Romeinse cijfers geven de werkputnummers weer. Ook is de ligging van de door Renaud gepubliceerde profielen weergegeven. De schaalbalk klopt hier met de werkelijkheid, terwijl Renaud in de tekst een andere maatvoering hanteerde. 'Zijn' palis is op deze plattegrond 36 meter lang en in zijn tekst wordt over een lengte van 31 meter gesproken.

meer zijn huidige uiterlijk.

In de 19^e eeuw kreeg het pand zijn huidige naam Huize van de Kastele naar de gelijknamige familie die er woonde. Het pand werd daarna een bejaardenhuis 'Pro Senectute'. Vervolgens werd het complex in 1975 aangekocht door de restauratiestichting Wijnhuisfonds. Omdat deze stichting de onderhoudskosten van dit complex en het ernaast gelegen hotel 's-Gravenhof (Hof van Heeckeren) niet meer kon opbrengen werd het gebouwencomplex in 1993 verkocht aan de Rijksgebouwendienst. In Huize van de Kastele zou een hotel worden gevestigd en in de Hof van Heeckeren het opleidingscentrum voor de rechtelijke macht (SSR). Zo geschiedde en begon een restauratieproces van vier jaar waarbij de gemeentelijk archeoloog (de auteur) met zijn medewerkers en vrijwilligers drie jaar lang diverse kleine opgravingen heeft uitgevoerd. De opgravingen in de Hof van Heeckeren (Kuiperstraat 9, 11 en 13) vallen buiten het bestek van dit onderzoek. De opgravingen op het terrein van Huize van de Kastele vormen een belangrijke bron van kennis voor dit onderzoek. In 1993/'94 zijn twee werkputten gegraven in de kelderruimten onder het hoofdgebouw. De kelders bestaan uit ribloze kruisgewelven op kolommen. De ruimte was vóór de restauratie door jongere tussenwanden opgedeeld. Twee ruimten waren niet

5.7: Opgravingen onder het koetshuis van Huize van de kastele (werkput 3).

5.8: Opgravingen in de kelder van Huize van de Kastele. In werkput 1 wordt een 18^e-eeuws riooltje uitgegraven.

5.9: Huize van de Kastele, werkput 1, vlak 3.

voor onderzoek beschikbaar, waarvan er een, de oude keuken, al behoorlijk verstoord bleek te zijn. Twee andere ruimten zijn onderzocht: werkput 1 en 2. De keldervloer van werkput 2 (de meest zuidwestelijke ruimte) lag enige decimeters hoger dan de rest van de kelder zodat hier informatie aanwezig was vanaf het vroeg-12^e-eeuwse niveau en ouder. Onder meer de resten van de gesloopte hoek van een tufstenen bijgebouw kwamen hier aan het licht. In werkput 1 dateert het vondstniveau onder de keldervloer uit de 10^e eeuw en ouder, wel met jongere grondsporen.

Van de rond 1125 opgeworpen verdedigingswal is in pandig niets teruggevonden. De basis van de wal lag hoger dan het vloerpeil van de kelder. Wel werd achter het pand de bijbehorende hofgracht gedocumenteerd. Net buiten het pand, parallel aan de zuidwestelijke zijgevel (en werkput 2) werd de wal wel aangetroffen. Dit profiel is in 1995 gedocumenteerd.

In 1995 werd ook het koetshuis aan het 's-Gravenhof achter de gevel gesloopt. In de bouwput van de nieuwbouw werd een werkput (3) aangelegd in het niet verstoorde deel. Het overige terrein was in de 19^e en/of 20ste eeuw al flink vergraven. In werkput 3 werden de sporen gevonden van de westbouw van de aula. Verder werden sporen aangetroffen vanaf de 3^e/4^e eeuw. De auteur werd bij het onderzoek in werkput 3 bijgestaan door archeologe drs. Gerre van der Kleij. De opgraving kreeg de code HvdK.

De opgraving is nooit uitvoerig uitgewerkt en gerapporteerd. Korte verslagen verschenen in *De Hunnepers*, tijdschrift voor de AWN-afdeling 18 (1993 – 1995). Bij de opening van het opleidingscentrum SSR verscheen een publieksboek waarin wel uitvoerig op de opgravingsresultaten werd ingegaan.⁸² Ook zijn de voorlopige gegevens verwerkt in de daaropvolgende publicaties over de vroege stadsontwikkeling en de palts.⁸³

5.3 De rioolvervangingen 's-Gravenhof in 1998 en 1999

Rioolaanleg en –vervangingen worden in Zutphen sinds vele decennia archeologisch begeleid. De traditie van archeologische waarnemingen gaat zelfs terug tot 1864 toen bij de aanleg van het gemeenteriool in de Lange Hofstraat: *ter diepte van een a anderhalve el onder den beganen bodem eene menigte bijna vergaan hout (vond), het welk afkomstig bleek te zijn van balken of boomen, die in reijen naast elkander hadden gelegen, mogelijk om daardoor de toegang tot het huis van den Zutfenschen graaf minder moeilijk of vuil te maken.*⁸⁴ De waarneming kan als het startpunt van het onderzoek naar de oude gravenhof worden beschouwd. De houten straat in de Lange Hofstraat werd in 1911, 1978 en in 1999 opnieuw waargenomen (zie verder). In 1984 werd een riool aangelegd in de Waterstraat vanaf de Kuiperstraat naar het 's-Gravenhof tot bij de voormalige Vispoort. Bij deze begeleiding, waarbij de auteur en Peter Bitter betrokken waren, werd vooral de oevererosie door de IJssel waargenomen.⁸⁵ Deze erosie werd tot dicht op de zuidmuur van de tufstenen aula vastgesteld. De erosie vond plaats in de eerste helft van de 14^e eeuw toen de zuidelijke IJsselmeander over Helbergen nog actief was. Na de riviervverlegging in 1356/57 werd een nieuwe stadsmuur gebouwd en het geëro-

82 Groothedde 1996b, 30-40.

83 Groothedde 1999; Bastemeijer & Groothedde 1999; Groothedde 2004c.

84 Dr. De Wit Huberts, *Zutphensche Courant* 1864.

85 Bitter 1985, 1-7.

5.10: 's-Gravenhof 1999. Het vrijleggen van de oostmuur van de tufstenen aula.

5.11: 's-Gravenhof 1999. Het vrijleggen van de (trap)toren van de tufstenen aula.

5.12: 's-Gravenhof 1999. Het couperen en afwerken van grondsporen in werkput 2.

5.13: 's-Gravenhof 1999. Het couperen en afwerken van grondsporen in werkput 2.

5.14: Open dag op de opgraving, begin augustus 1999, na landelijke media-aandacht.

deerde land weer opgehoogd met zand, klei en puin. Renaud trof in 1946 deze ophogingen ook aan in een lange profielsleuf zuidwaarts tot aan de stadsmuur. Al in 1998 moest dit 14 jaar oude riool vervangen worden vanwege een veranderd afschot van het rioolstelsel. Het nieuwe riool werd direct ten noorden van het oude riool aangelegd, dicht bij de voormalige zuidmuur van de tufstenen aula dus. Behalve de riviererosie werd nu ter hoogte van 's-Gravenhof 22 ook tufsteen - en baksteenmuurwerk en kistwerk van moerasijzererts aangetroffen. De funderingsresten zijn vrij nauwkeurig ingemeten. Een jaar later werd het riool vervangen vanaf het Vispoortplein tot aan de Houtmarkt. Het nieuwe riool verving het oude riool uit 1864 en kwam er enkele meters ten oosten van te liggen. Bovendien werd een dubbel stelsel aangelegd (scheiding vuil water en hemelwater). Besloten werd om de rioolsleuf archeologisch voor te graven in twee werkputten dwars over het plein, ten oosten van Renauds opgraving. In werkput 1, ter hoogte van Renauds palts, kwam tot ieders verrassing zwaar tufsteenmuurwerk aan het licht. Naar al snel bleek, ging het hier om de oostmuur van de aula zelf die veel langer bleek te zijn dan tot nog toe aangenomen. De vondst van de 'koninklijke' muur haalde begin augustus 1999 de landelijke TV-journaals (NOS, RTL4, Veronica) en de landelijke geschreven media. Werkput 2 lag ten noorden van werkput 1 en de reeds verstoorde kruising met de straat Kerkhof (zuidzijde). In deze sleuf bleek vooral het profiel van belang vanwege de complete pleinstratigrafie. De twee vlakken leverden vooral sporen op uit de Merovingische en Karolingische periode. Enkele sporen konden ook hier aan de Vikingaanval worden toegeschreven. Vanaf de noordzijde van het plein werd de rioolvervanging in de Lange Hofstraat archeologisch begeleid. In dit verband is de vondst van een tufstenen poort tussen het oude en nieuwe stadhuis van belang. De grondslagen van de poort zijn ingemeten. Direct ten noorden van de poort werd de 'hof'gracht aangesneden, waarvan het westelijke verloop in 1993 (Kuiperstraat 11), in 1994-1995 (Huize van de Kastele) en in 1996-1997 in de bouwput van het nieuwe stadhuis is vastgesteld. De waarneming bewees de veronderstelling dat ook het immunitetsgebied binnen deze 12e-eeuwse versterking lag. Vervolgens werden ten noorden van de poort en de gracht de houten straatniveaus van de Lange Hofstraat waargenomen (zie boven). De waarnemingen en opgravingen in de riooltracés zijn uitgevoerd onder leiding van de auteur en kregen de respectievelijke projectcodes 's-Gr'98, 's-Gr'99 en LH'99.

5.4 Zutphen -Stadhuis

Deze opgraving ten behoeve van de aanleg van de bouwput van het nieuwe stadhuis vond plaats van november 1996 tot en met oktober 1997 met een tussenpose van twee maanden. De opgraving besloeg bijna 2500 m², verdeeld over zes werkputten en twee kort daarvoor uitgevoerde opgravingen in de kelders van bestaande monumenten (Kuiperstraat 1 en lange Hofstraat 7). Gemiddeld zijn er drie onderzoeksvlakken aangelegd. De opgravingen zijn uitgevoerd onder leiding van de auteur, die daarbij werd ondersteund door Thomas Spitzers. De opgraving kreeg de projectcode Zu-St. De kelderopgravingen kregen de codes Ku1 en LH7.

Het voert te ver om de omvangrijke opgraving is zijn geheel te beschrijven.

Van belang zijn de resultaten in het kader van dit onderzoek. In de onderste onderzoeksvlakken zijn de sporen gevonden van bewoning vanaf de Romeinse tijd tot in de 12^e eeuw. Een belangrijke cesuur is de aanleg van de omgrachting en omwalling van het paltscomplex en het immuuniteitsgebied van de Sint-Walburgiskerk. De noordwestelijke hoek van de wal en de gracht zijn in deze opgraving uitvoerig gedocumenteerd. De gracht heeft over een forse lengte en breedte oudere sporen opgeruimd. De wal daarentegen dekte de oudere sporen juist heel goed af en zorgde voor een optimale conservering. Dat terreindeel bleef eeuwenlang tot het grafelijk hofterrein behoren en bleef tot 1902 onbebouwd. Buiten de gracht, op de percelen langs de Kuiperstraat en Lange Hofstraat, werden ook oudere sporen aangetroffen. De intensieve stedelijke bebouwing (funderingen, kelders, waterputten, beerputten, afvalkuilen) vanaf de 13^e eeuw heeft hier de oudere sporen beduidend slechter bewaard.

Het meest tot de verbeelding sprak natuurlijk de vondst van een deel van de Karolingische nederzetting dat door Vikinggeweld was verwoest. Hierover is reeds uitvoerig gepubliceerd en de vondst leidde in 2004 en 2005 tot een internationale reizende tentoonstelling over Vikinggeweld in de Rijnstreek.⁸⁶ De sporen uit de 10^e tot 12^e eeuw waren slechts op hoofdlijnen gepubliceerd.⁸⁷ Van belang zijn de structuren op het hofterrein uit de 10^e en 11^e eeuw, de wal en de gracht uit de 12^e eeuw, de grafelijke keuken uit de 12^e eeuw en de kleine tufstenen structuur die hierop volgde. Verder vormen de oudste huispercelen aan de Lange Hofstraat en Kuiperstraat een punt van aandacht. De analyse van de structuren uit de 10^e tot 12^e eeuw werd uitgevoerd door Coosje Koster in het kader van haar Bachelorscriptie van de opleiding tot bachelorarcheoloog van Saxion Next te Deventer.⁸⁸ De auteur trad daarbij als begeleider op.

5.15: *Alle-sporenkaart van het onderste sporen-niveau van de opgraving Zutphen-Stadhuis en Kuiperstraat 1.*

⁸⁶ Groothedde 1999a; Groothedde 2004b; Rempelman 2007.

⁸⁷ Bastemeijer & Groothedde 1999.

⁸⁸ Koster 2011.

5.16: Overzicht van de funderingen van de Oude Hof van Bronckhorst (13^e-17^e eeuw).

5.18: De opgraving Zutphen-Stadhuis vanaf de toren van de Sint-Walburgiskerk.

5.17: Zutphen-Stadhuis, werkput 4 met sporen van steenbouw op een brandlaag uit het begin van de 14^e eeuw.

5.19: Zutphen-Stadhuis, werkput 5, opschaven vlak 3.

5.20: Zutphen-Stadhuis, werkput 5, aanleg vlak 3.

5.21: Zutphen-Stadhuis, werkput 5. Het documenteren van hutkom 2.